ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

The Greek Review of Social Research

Vol 123 (2007)

123, B

Κοινωνικό κεφάλαιο και τοπική ανάπτυξη: Ο ρόλος της οικογενειακής εγγείας ιδιοκτησίας

Νικόλαος Τριανταφυλλόπουλος

doi: 10.12681/grsr.146

Copyright © 2007, Νικόλαος Τριανταφυλλόπουλος

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Τριανταφυλλόπουλος Ν. (2007). Κοινωνικό κεφάλαιο και τοπική ανάπτυξη: Ο ρόλος της οικογενειακής εγγείας ιδιοκτησίας. *The Greek Review of Social Research*, *123*, 31–54. https://doi.org/10.12681/grsr.146

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 25/04/2024 10:38:47

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 123 Β, 2007, 31-54

*Νικόλαος Τριανταφυλλόπουλος**

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΕΓΓΕΙΑΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία, εστιάζοντας την προσοχή της σε δύο βασικά στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης και του χώρου, την οικογένεια και την έγγεια ιδιοκτησία, εξετάζει τον τρόπο παραγωγής κοινωνικού κεφαλαίου, μέσω της μελέτης των πρακτικών διαχείρισης της οικογενειακής έγγειας περιουσίας. Προσπαθώντας να εντοπίσει τους παράγοντες που ευνόησαν την κινητοποίηση του τοπικού πληθυσμού και τη συμμετοχή του στη διαδικασία της τοπικής ανάπτυξης, διερευνά τα πολιτιστικά και κοινωνικά πρότυπα που εκφράζουν οι μη αγοραίες πράξεις μεταβίβασης της ιδιοκτησίας, μέσω των οποίων υποδηλώνονται οι ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές, εντός του γεωγραφικού πλαισίου μιας κοινότητας της Ρόδου. Παράλληλα, προχωρά σε κριτική θεώρηση των προσεγγίσεων του κοινωνικού κεφαλαίου από τους Bourdieu, Coleman και Putnam, και προωθεί τη συναρμογή τους.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Προερχόμενη από την κοινωνιολογία, η έννοια του Κοινωνικού Κεφαλαίου (ΚΚ) χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο και από άλλες επιστήμες ως όχημα για τη διερεύνηση ενός ευρέως φάσματος θεμάτων, και τείνει να αποτελέσει το μεταμοντέρνο *desideratum* των προσεγγίσεων της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης.

Σύμφωνα με τις σύγχρονες θεωρήσεις της έννοιας, ΚΚ συνιστούν οι θεσμοί, οι τυπικές και άτυπες σχέσεις, στάσεις και αξίες που ρυθμίζουν τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ατόμων, συνεισφέρουν στην οικονομική και

* Διδάσκων στο Τμήμα Μηχανικών Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

κοινωνική ανάπτυξη, και παίζουν κύριο ρόλο στην ερμηνεία των ατομικών συμπεριφορών σε μικροοικονομικό επίπεδο (Dasgupta, 2000· Iyer, 2005).

Η δημοτικότητα της έννοιας του ΚΚ οφείλεται κατά μεγάλο βαθμό στην όλο και μεγαλύτερη αναγνώριση της αποτυχίας των οικονομικών μοντέλων να εξηγήσουν την άνιση ανάπτυξη διαφόρων περιοχών, από το τοπικό έως το εθνικό επίπεδο, αν και ασκούνται σε αυτές οι ίδιες οικονομικές πολιτικές (Mohan και Mohan, 2002· Sirven, 2004· Lee κ.ά., 2005). Ταυτόχρονα, απασχολεί εκείνους που διαμορφώνουν τη δημόσια πολιτική και αναζητούν τις λύσεις κοινωνικών προβλημάτων με παράλληλη ελαχιστοποίηση του οικονομικού τους κόστους (Woolcock, 2001). Οι κοινωνικοί οικονομολόγοι εμφανίζονται δεκτικοί σε ορισμένες κοινωνιολογικές ερμηνείες του ΚΚ, θεωρώντας ότι αυτό εξαρτάται από το γενικότερο τοπικό περιβάλλον και ανταποκρίνεται ανάλογα σε συγκεκριμένες πολιτικές που ασκούνται (Wallis κ.ά., 2004). Κατά τον Portes (1998), ο νεωτερισμός που κομίζει η έννοια του ΚΚ συνίσταται σε δύο πράγματα: πρώτον, στο ότι δίδει μεγάλη έμφαση στις θετικές επιπτώσεις της κοινωνικότητας, και, δεύτερον, στο ότι τις τοποθετεί σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διερεύνησης του κεφαλαίου, δίδοντας προσοχή και σε άλλες, μη οικονομικές μορφές του, οι οποίες μπορεί να αποτελούν σημαντικές πηγές ισχύος και επιρροής. Η έννοια του ΚΚ μετριάζει την απόσταση μεταξύ των κοινωνιολογικών και οικονομικών προσεγγίσεων και προοπτικών, και για την οικονομική σκέψη αποτελεί μια διευρυμένη αντίληψη του κοινωνικο-οικονομικού γίγνεσθαι.

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας προσδιορίζεται από την εξής βασική υπόθεση εργασίας: οι πρακτικές διαχείρισης της οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας διευκολύνουν –υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις– την οργάνωση κοινωνικών δικτύων, τα οποία συνιστούν ένα ΚΚ που ευνοεί την ατομική και οικογενειακή ευημερία, και προωθεί την τοπική ανάπτυξη. Με άλλα λόγια, διερευνάται εάν η οικογενειακή έγγεια ιδιοκτησία και οι οικογενειακές και κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται γύρω από αυτή, καθώς και οι αξίες και πρότυπα που τις διέπουν, όπως κληρονομούνται στις τοπικές κοινωνίες από το παρελθόν, αποτελούν γενεσιουργό αιτία δημιουργίας ΚΚ, το οποίο συμμετέχει στη διαμόρφωση των διαδικασιών και προτύπων της τοπικής ανάπτυξης.

2. Η ΠΟΛΥΣΗΜΙΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Όσο διευρύνεται η χρήση της έννοιας του ΚΚ, τόσο ασαφέστερος καθίσταται ο προσδιορισμός της. Το αμάλγαμα ενός ευρέως φάσματος φαινομένων στην έννοια αυτή εμπεριέχει τον κίνδυνο της θεωρητικής σύγχυσης

(Κονιόρδος, 2006). Μεγάλο μέρος των επιστημονικών δημοσιευμάτων περί του ΚΚ αφιερώνεται πλέον στην επισκόπηση της βιβλιογραφίας, η οποία μάλλον σπάνια καταφέρνει να διαφωτίσει το μελετητή σχετικά με τους βασικούς άξονες γύρω από τους οποίους οργανώνονται οι διάφορες θεωρήσεις του ΚΚ. Συνήθως στις διάφορες προσεγγίσεις κάποιος άξονας αγνοείται, ή στοιχεία του ενός εισάγονται σε άλλον, με αποτέλεσμα να επιτείνεται η θεωρητική σύγχυση, και συχνά να υπονομεύονται οι πρακτικές εφαρμογές των ερευνών, οι οποίες άλλωστε είναι αμφιλεγόμενες και προκαλούν σκεπτικισμό τόσο για τη φύση, όσο και για τα πιθανά αποτελέσματα της ύπαρξης του ΚΚ (Portes, 2000).

Στην παρούσα εργασία γίνεται μια προσπάθεια σύντομης διάκρισης και κριτικής επισκόπησης των κύριων προσεγγίσεων του ΚΚ για τους εξής δύο λόγους: πρώτον, προς όφελος της θεωρητικής σαφήνειας του αντικειμένου της εργασίας και, δεύτερον, επειδή μεταξύ των στόχων της εργασίας είναι να δείξει ότι, αν και οι κύριες προσεγγίσεις θεωρούνται αντιθετικές, μεταξύ τους μπορούν να βρεθούν όχι απαραίτητα ισχυροί δεσμοί, αλλά σημεία επαφής, χρήσιμα για τη θεώρηση του θέματος της τοπικής ανάπτυξης.

2.1. Η κοινωνιολογική θεώρηση του Κοινωνικού Κεφαλαίου: Bourdieu και Coleman

Ο Pierre Bourdieu (1979, 1980, 1986, 1993, 1994) ήταν εκείνος που πρώτος εισήγαγε και ασχολήθηκε με την έννοια του ΚΚ, αν και η έννοια αυτή κατείχε μάλλον δευτερεύουσα σημασία στις έρευνές του, αφού στη θεώρησή του των κοινωνικών τάξεων αναγνωρίζει ως σημαντικότερες μορφές κεφαλαίου το οικονομικό και το πολιτιστικό κεφάλαιο (Bibeau, 2005). Υποστηρίζει ότι το ΚΚ δίνει πρόσβαση σε οικονομικό κεφάλαιο, και το διερευνά αποκλειστικά μέσω των σχέσεων που αυτό διατηρεί με το οικονομικό κεφάλαιο και το πολιτιστικό κεφάλαιο. Θεωρεί ότι το οικονομικό κεφάλαιο αποτελεί τη θεμελιώδη πρόσοδο, και το ενδιαφέρον του εστιάζεται στο πώς το ΚΚ και το πολιτιστικό κεφάλαιο μπορεί να αποτελούν τα μέσα για την αύξηση του ατομικού οικονομικού κεφαλαίου. Για εκείνον το ΚΚ είναι προϊόν στρατηγικών επένδυσης, ατομικών ή συλλογικών, ενσυνείδητων ή ασυνείδητων, που σκοπό έχουν την εδραίωση ή την αναπαραγωγή κοινωνικών σχέσεων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα. Ο Bourdieu αντιλαμβάνεται το ΚΚ ως το άθροισμα των πραγματικών ή δυνητικών δυνατοτήτων που σχετίζονται με την ύπαρξη ενός σταθερού δικτύου που συνίσταται σε περισσότερο ή λιγότερο θεσμοθετημένες σχέσεις αμοιβαίας αναγνώρισης που προ-

σφέρει σε κάθε ένα από τα μέλη του την υποστήριξη του συλλογικού κεφαλαίου, ένα «διαπιστευτήριο» που τους επιτρέπει να ενεργούν με εμπιστοσύνη, με τις διάφορες σημασίες που μπορεί να έχει η λέξη αυτή.

Από τους πρωτεργάτες ερευνητές της έννοιας του ΚΚ είναι αδιαμφισβήτητα και ο Coleman (1988, 1990). Στο έργο του *Foundations of Social Theory* (1990), ο Coleman πραγματεύεται την έννοια του ΚΚ εισάγοντας νεοκλασικές θεωρήσεις και αναπτύσσει μια θεωρία της κοινωνίας και της κοινωνικής δράσης με βάση τον ορθολογισμό και την ωφελιμότητα (Swain, 2003). Θεωρεί ότι η κοινωνική ζωή αποτελεί ένα χώρο όπου τα άτομα είναι αυτόνομα, ενεργούν ορθολογικά με στόχο τη μεγιστοποίηση της προσωπικής τους ωφέλειας, και καθορίζει την έννοια του ΚΚ ως ένα σύνολο οντοτήτων όπου όλες αντιπροσωπεύουν κάποια όψη των κοινωνικών δομών, και διευκολύνουν ορισμένες ενέργειες των δρώντων εντός των δομών (είτε αυτοί είναι ανεξάρτητα άτομα είτε συνασπισμένα άτομα) (Coleman, 1990, σ. 302). Ο Coleman ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για τη μικροκλίμακα όπου παράγονται τα μακρο-φαινόμενα, και επιμένει στην ανάγκη μιας κοινωνιολογικής ερμηνείας τους, που θα εστιάζεται σε συγκεκριμένες συνθήκες στις οποίες δρουν τα άτομα, καθώς και στα αποτελέσματα της αλληλεπίδρασής τους. Οι θέσεις του είναι προσφιλείς σε πολλούς ερευνητές για τους οποίους η ύπαρξη του ΚΚ ευνοεί την καινοτομία και την παραγωγικότητα, ενθαρρύνει την οικονομική δραστηριότητα και διευκολύνει τη διάδοση των πληροφοριών. Στις επενέργειες του κοινωνικού κεφαλαίου συμπεριλαμβάνονται οι αμοιβαίες προσδοκίες και υποχρεώσεις μεταξύ των ατόμων, η ελάττωση των ασυμμετριών στην πληροφόρηση και των εξόδων δικαιοπραξίας, καθώς και η απουσία καιροσκοπισμού. Στην προσέγγισή του ο Coleman αναφέρεται στους θεσμούς, αλλά αποφεύγει μια ουσιαστική ανάλυσή τους.

Εν τούτοις, παρά το ότι οι προσεγγίσεις του ΚΚ από τους Bourdieu και Coleman αναφέρονται στη μικροκλίμακα της κοινωνικής ζωής, τα άτομα και τα κοινωνικά δίκτυα αποτελούν έκφραση δύο διαφορετικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων (Bibeau, 2005). Για τον Bourdieu, το ΚΚ είναι ένα ατομικό κεφάλαιο, ενώ για τον Coleman αποτελεί δομικό στοιχείο της κοινωνίας.

2.2. Κοινωνικό Κεφάλαιο και θεσμοί: Putnam και η Παγκόσμια Τράπεζα

Ο Putnam είναι εκείνος που συνέβαλε περισσότερο στη διάδοση της έννοιας του ΚΚ στις ΗΠΑ. Όπως σημειώνει ο Paldam (2000), χάρη στις εργασίες του Putnam η έννοια του ΚΚ έπαψε να αποτελεί ειδικότητα των

κοινωνιολόγων των δικτύων και αποτελεί πλέον σημαντικό αντικείμενο έρευνας για πολλούς επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων. Σε σχέση με τους Coleman και Bourdieu, ο Putnam έδωσε μια σημαντικά διευρυμένη και τροποποιημένη διάσταση στην έννοια του ΚΚ. Ενώ για τους πρώτους το ΚΚ είναι ένας ατομικός ή κοινωνικός πόρος, ο Putnam μεταφέρει την έμφαση από την οικογένεια στην κοινότητα και από το άτομο στο συλλογικό ΚΚ, προτείνοντας μια κατά βάση μακροοικονομική προσέγγισή του (Portes, 1998· Franklin, 2007). Δανείσθηκε από τον Coleman την ιδέα ότι το ΚΚ είναι ένα «δημόσιο αγαθό» και με τη θεώρησή του το κατέστησε κοινοτικό ή και εθνικό πόρο, χαρακτηριστικό της κοινωνικής οργάνωσης, και το συνέδεσε με τη δημοκρατία και τους θεσμούς που προκαλούν οικονομική ανάπτυξη. Κατά τον Putnam, μη ιεραρχικά σχετιζόμενα μεταξύ τους κοινωνικά δίκτυα, βασισμένα σε σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαιότητας, μπορούν να αυξήσουν την αποτελεσματικότητα της κοινωνίας και να διευκολύνουν τις συντονισμένες συλλογικές δράσεις (Putnam κ.ά., 1993· Putnam, 1995).

Η προσέγγιση του ΚΚ από τον Putnam συμπίπτει με εκείνη της Παγκόσμιας Τράπεζας που θεωρεί ότι το ΚΚ είναι «θεσμοί, σχέσεις, στάσεις και αξίες που κατευθύνουν τις συναλλαγές μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας και συνεισφέρουν στην οικονομική και κοινωνική της ανάπτυξη» (World Bank, 1999). Η Τράπεζα αναγνωρίζει το ΚΚ ως ένα χρήσιμο εργαλείο στις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει για τον περιορισμό της ένδειας στον κόσμο (Grootaert, 1998). Εδώ και περίπου δεκαπέντε χρόνια βρίσκεται σε εξέλιξη ένα πρόγραμμα δράσης με αντικείμενο το ΚΚ, στόχος του οποίου είναι η προώθηση πολιτικών σχετικών με την ανάπτυξή του σε διάφορες χώρες διά της αξιοποίησης των άυλων και μη οικονομικών διαθέσιμων των κοινωνιών που έχουν ευρύτερες θετικές επιπτώσεις στη διαδικασία της ανάπτυξης.[1]

Στα πλαίσια της συνεργασίας του με την Παγκόσμια Τράπεζα, ο Putnam ανέπτυξε μια προσέγγιση στην οποία προσδιορίζονται μορφές παρέμβασης υπέρ της ανάπτυξης δύο μορφών ΚΚ. Το πρώτο αφορά τη μικροκλίμακα της κοινωνικής ζωής, την οικογένεια και το φιλικό περιβάλλον. Το δεύτερο είναι ευρύτερο, και αναφέρεται στη σύνδεση και συναρμογή διαφορετικών μορφών και εύρους κοινωνικών δικτύων που αφορούν συλλογικές ταυτότητες και ευρείες σχέσεις αμοιβαιότητας

1. Οι σχετικές προσεγγίσεις και δράσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας προβάλλονται στο διαδικτυακό τόπο: http://www1.worldbank.org/prem/poverty/scapital/index.htm.

(Putnam, 1995).[2] Οι αναλογίες με τις θεωρίες περί «ισχυρών» και «χαλαρών» δεσμών του Granovetter (1973, 1983, 1985) είναι προφανείς. Το πλαίσιο προσέγγισης της κοινωνικής δομής που προτείνει ο Putnam αφορά την ανάλυση των άτυπων και τυπικών θεσμών σε μικρο- και μακρο- οικονομικό επίπεδο (Sirven, 2004). Αξιοποιώντας τη θεωρητική συμβολή του North (1990) και υιοθετώντας μια λογική ανάλογη με εκείνη των Νέων Θεσμικών Οικονομικών, ο Putnam διερευνά την οικονομική δυναμική που δημιουργείται από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών[3] και της διοίκησης. Μια περισσότερο πολιτική διάσταση στο ΚΚ δίδει ο Collier (1998), ο οποίος προτείνει και τη διάκρισή του σε Κυβερνητικό ΚΚ και Πολιτικό ΚΚ. Συγκεκριμένα, η πρώτη μορφή ΚΚ αφορά τους θεσμούς διακυβέρνησης, οι οποίοι δεν είναι δυνατό να δημιουργηθούν από την αγορά (ανάλογους με αυτούς που κατά τα Θεσμικά Οικονομικά αποτελούν οι τυπικοί θεσμοί), και την οργάνωση που εξασφαλίζει το σεβασμό αυτών των κανόνων. Η δεύτερη μορφή ΚΚ αφορά τους θεσμούς της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή όλους τους υπόλοιπους θεσμούς που δεν είναι διοικητικού περιεχομένου. Ο Collier θεωρεί ότι η καθεμία από τις δύο μορφές ΚΚ μπορεί να συμπληρωθεί, να επαυξηθεί, αλλά και να υποκατασταθεί από την άλλη. Ο Narayan (1999) προχώρησε στη διατύπωση της επιχειρησιακής χρησιμότητας των δύο αυτών μορφών ΚΚ για την πολιτική, και διακρίνει τους «καλούς» και τους «κακούς» θεσμούς, εναρμονιζόμενος με τον Olson (1984) που θεωρεί ότι εντός των «σταθερών» κοινωνιών αναπτύσσονται θεσμοί που επιβραδύνουν την ανάπτυξη.

2.3. Κριτική θεώρηση των προσεγγίσεων του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Παράλληλα με τον πολλαπλασιασμό των προσεγγίσεων του ΚΚ, παρατηρείται ένας γενικότερος σκεπτικισμός σχετικά με το εάν το ΚΚ προκύ-

---

2. Για την πρώτη μορφή χρησιμοποιεί τον όρο «bonding» και για τη δεύτερη «bridging».

3. Ο όρος Κοινωνία των Πολιτών όπως ορίζεται από το Κέντρο για την Κοινωνία των Πολιτών του London School of Economics (www.lse.ac.uk/collections/CCS/what_is_civil_society.htm) παρουσιάζει εξαιρετικές συγγένειες με την προσέγγιση του ΚΚ από τον Putnam: «Ο όρος "κοινωνία πολιτών" αναφέρεται στο πεδίο της μη-επιβαλλόμενης συλλογικής δράσης που προκύπτει από κοινά συμφέροντα, σκοπούς και αξίες. Θεωρητικά, οι θεσμικές της μορφές είναι ξέχωρες από αυτές του κράτους, της οικογένειας και της αγοράς, ενώ, πρακτικά, τα όρια μεταξύ του κράτους, της κοινωνίας πολιτών, της οικογένειας και της αγοράς είναι συχνά πολύπλοκα, θολά και υπό διαπραγμάτευση. Οι χώροι, συντελεστές και θεσμικές μορφές που εμπεριέχει η κοινωνία πολιτών ποικίλλουν και διαφέρουν στο βαθμό της επισημότητας, αυτονομίας και δυναμικότητάς τους».

πτει από τα είδη των δραστηριοτήτων που απασχολούν τον Putnam (Mohan και Mohan, 2002) και την Παγκόσμια Τράπεζα. Αν και οι θεωρήσεις του ΚΚ από τους Bourdieu και Coleman δεν αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης κριτικής, οι βασικές υποθέσεις εργασίας που διατυπώνει ο Putnam, οι μέθοδοι που ακολουθεί, οι τρόποι μέτρησης του ΚΚ που προτείνει, καθώς και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει αμφισβητούνται ευρέως (Sobel, 2002· Franklin, 2007). Η προσέγγιση του ΚΚ από τον Putnam εστιάζεται στην κοινότητα και την οικονομία, και παραβλέπει τους τρόπους με τους οποίους παράγεται το ΚΚ (Portes, 1998· Bucolo, 2004). Στην έννοια του ΚΚ συμπεριλαμβάνει αόριστα τους θεσμούς που οδηγούν στην ανάπτυξη, συναρτώντας με αυτή σχεδόν τα πάντα, καθιστώντας έτσι αδύνατη την ανάλυση των αποτελεσμάτων της ύπαρξης ή όχι ΚΚ σε μια κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα αποδέχεται το αίτιο και το αιτιατό: δηλαδή, στην προσέγγιση του Putnam –και της Παγκόσμιας Τράπεζας– η πηγή του ΚΚ συγχέεται με τα αποτελέσματα της επενέργειάς του (Portes, 1998· Sobel, 2002), και οδηγεί στη συναγωγή του συμπεράσματος ότι κάθε κοινωνία που είναι ικανή να αναλάβει συλλογικές δράσεις διαθέτει, *ipso facto*, ΚΚ. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται μια *ex post* προσέγγιση βασιζόμενη περισσότερο στα αποτελέσματα, παρά στα εγγενή χαρακτηριστικά του ΚΚ. Από ορισμένους ερευνητές (Wilson, 1997) θεωρείται ότι εάν το ΚΚ είναι αναγκαίο για την τοπική ανάπτυξη, οι πολιτικές που ασκούνται πρέπει να έχουν ως στόχο τη δημιουργία του, ενώ, αντίστροφα, η αποτυχία της διαδικασίας της ανάπτυξης οφείλεται στην έλλειψή του. Η υπόθεση ότι η δημιουργία ΚΚ μπορεί να υποστηριχθεί με οικονομικά μέσα είναι μάλλον αμφίβολης ισχύος, ενώ επισημαίνεται η αδυναμία της a priori πρόβλεψης των επιπτώσεων του ΚΚ στην οικονομική ανάπτυξη (Trigilia, 2001). Η εισροή οικονομικών πόρων είναι γνωστό ότι δημιουργεί πολλές φορές σχέσεις κηδεμονίας και διαφθορά, και εντείνει τον αθέμιτο ανταγωνισμό αντί για την άμιλλα (Arrow, 1999· Portes και Landolt, 2000· World Bank·[4] Dasgupta, 2005). Εν τούτοις, παρά τις σημαντικές αδυναμίες της, η προσέγγιση του Putnam και της Παγκόσμιας Τράπεζας έχει υιοθετηθεί χωρίς ιδιαίτερες επιφυλάξεις από πολλούς ερευνητές (π.χ. Iyer κ.ά., 2005· Tura κ.ά., 2005), αλλά και από τον ΟΟΣΑ (OCDE, 2001· Schuller, 2007).

Το πρώιμο ενδιαφέρον της Παγκόσμιας Τράπεζας για το ΚΚ, παραδοσιακά υπέρμαχης των νεο-κλασικών προσεγγίσεων της ανάπτυξης, έχει

4. http://www1.worldbank.org/prem/poverty/scapital/sources/public2.htm (πρόσβαση: 1/2007).

προκαλέσει σκεπτικισμό. Από στελέχη της Παγκόσμιας Τράπεζας εκφράζεται η άποψη ότι η ιδεολογία περί του ΚΚ της Τράπεζας ευνοεί τις αγορές παρά τα εθνικά κράτη, όπως και τα άτομα, παρά τις κοινωνικές ομάδες (Bebbington κ.ά., 2004). Οι Maloutas και Pantelidou-Malouta (2004) επισημαίνουν ότι συχνά ασαφείς έννοιες είναι πολιτικά ελκυστικές, αφού μπορούν να αποκτούν διάφορες σημασίες, ανάλογα με το κοινό στο οποίο απευθύνονται κάθε φορά· και αυτό εξυπηρετεί τον πολιτικό λόγο και δράση. Κατά τον Englebert (2002) το ενδιαφέρον της Τράπεζας για το ΚΚ είναι πολιτικό και οικονομικό, και οφείλεται στην επιχειρησιακή σημασία που η συγκεκριμένη έννοια παρουσιάζει για εκείνη. Διενεργώντας έρευνα περί του ΚΚ, η Τράπεζα προβάλλει μια διάθεση εναρμόνισης των επιχειρησιακών της σχεδίων με σύγχρονες επιστημονικές θεωρήσεις. Με τον τρόπο αυτό χρησιμοποιεί την έννοια του ΚΚ για να δημιουργήσει τα θεωρητικά ερείσματα που δικαιολογούν παρελθόντα αλλά και μελλοντικά επιχειρησιακά της σχέδια, επιτυχημένα ή όχι. Οι παρεμβάσεις της Τράπεζας είναι άλλωστε πολυάριθμες σε αναπτυσσόμενες χώρες, πρώην ανατολικές χώρες, και σε χώρες που βρίσκονται σε μεταπολεμική περίοδο. Με δηλωμένο το ενδιαφέρον της για τη συνδρομή της στην ανάπτυξη πολλών χωρών μέσω της δημιουργίας ΚΚ, ο Englebert υποστηρίζει ότι η Παγκόσμια Τράπεζα δικαιολογεί όχι μόνο τις οικονομικές παρεμβάσεις της, αλλά και τη συμμετοχή της στη διαμόρφωση εθνικών στρατηγικών και πολιτικών. Παράλληλα, χρησιμοποιώντας μια κατά βάση μη οικονομική προσέγγιση της ανάπτυξης, η Παγκόσμια Τράπεζα μετριάζει τις ευθύνες της σε περίπτωση αποτυχίας της πολιτικής της. Έτσι, εάν κάποια από τις παρεμβάσεις της δεν επιφέρει αποτελέσματα, αυτό μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη ΚΚ. Αντίθετα, εάν επιτευχθούν τα επιθυμητά αποτελέσματα, μπορεί να καρπωθεί την επιτυχία και να προβάλει τις δράσεις της.

Παρά τις διχογνωμίες που εκφράζονται σχετικά με την έννοια του ΚΚ και την αποτελεσματικότητά της, οι περισσότεροι ερευνητές δεν αρνούνται ότι η θεώρηση του ΚΚ συνεισφέρει στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι θεσμοί μιας κοινωνίας και οι στάσεις της αλληλεπιδρούν με τους τρόπους με τους οποίους λειτουργεί η οικονομία και οι διαδικασίες της ανάπτυξης, κάτι που η νεοκλασική οικονομική σχολή έχει αγνοήσει.

Οι θεωρήσεις και των δύο βασικών προσεγγίσεων του ΚΚ που εκτέθηκαν παραπάνω τείνουν να δίνουν έμφαση στο ρόλο των οικογενειών για τη δημιουργία του ΚΚ, και αυτό μέσα από οικογενειακά και κοινωνικά δίκτυα. Ο Bourdieu (1979, 1980, 1993) θεωρεί την οικογένεια ως το κύριο μέσο συσσώρευσης και μεταβίβασης ΚΚ. Ο Putnam (1995) ισχυρίζεται ότι θεμελιώδης μορφή του ΚΚ είναι η οικογένεια, ενώ ο Newton (1997) υπο-

στηρίζει ότι η οικογένεια μπορεί να είναι μια βασική πηγή ΚΚ. Στη συγκεκριμένη εργασία εξετάζεται η προέλευση και δημιουργία ΚΚ όπως το ορίζουν ο Bourdieu και ο Coleman, μέσω των τρόπων ενδοοικογενειακής μεταβίβασης της έγγειας ιδιοκτησίας μεταξύ των γενεών. Στη συνέχεια, προσδιορίζονται τα κοινωνικά δίκτυα που δημιουργούνται με βάση την οικογενειακή έγγεια ιδιοκτησία και πιθανότατα διευκολύνουν, κατά τον Putnam, τις συλλογικές δράσεις που οδηγούν σε μια μορφή κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο.

Συνδέοντας βασικά δομικά στοιχεία της κοινωνίας με τις διαδικασίες της ανάπτυξης, η έννοια του ΚΚ παρουσιάζει ενδιαφέρον για την κοινωνιολογία, την οικονομία, τις πολιτικές επιστήμες αλλά και τη γεωγραφία. Όμως, αν και το σύνθετο πλέγμα των σχέσεων και δραστηριοτήτων που περιλαμβάνονται στην έννοια του ΚΚ αναπτύσσονται και προβάλλονται σε πολύ μεγάλο βαθμό στο χώρο, δεν έχουν αποτελέσει επαρκώς αντικείμενο γεωγραφικής διερεύνησης, όπως προκύπτει από τη διερεύνηση της βιβλιογραφίας. Οι γενεσιουργές αιτίες του ΚΚ, τα δομικά εκείνα στοιχεία της κάθε κοινωνίας τα οποία μπορούν να το παραγάγουν υπό τις κατάλληλες συνθήκες, δεν έχουν επίσης διερευνηθεί επαρκώς. Όπως επισημαίνουν και οι Harriss και de Renzio (1997), η προέλευση των προτύπων και των αξιών που παράγουν το ΚΚ παραμένει μια κεντρικής σημασίας και δύσβατη περιοχή έρευνας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών.

3. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Προκειμένου να διερευνηθεί ο σχηματισμός του ΚΚ με βάση την οικογενειακή έγγεια ιδιοκτησία και ο ρόλος του στην τοπική ανάπτυξη, η προσοχή μας επικεντρώνεται στη μελέτη του καθεστώτος της έγγειας ιδιοκτησίας και των μεταβολών του που σημειώθηκαν σε μια αγροτική περιοχή της Ελλάδας σε μετάβαση στον τουρισμό, και συγκεκριμένα στον τουριστικό οικισμό του Φαλιρακίου στη Ρόδο. Ο οικισμός διοικητικά ανήκει στο Δήμο Καλλιθέας,[5] σε απόσταση περίπου 15 χιλιομέτρων από την πόλη της Ρόδου, και ήδη από τη δεκαετία του 1980 αποτελεί ένα τουριστικό θέρετρο ενταγμένο στο διεθνές τουριστικό σύστημα. Σύμφωνα με στοιχεία του ΕΟΤ, της Ένωσης Ξενοδόχων Ρόδου και του Δήμου Καλλιθέας, η δυναμι-

5. Προ της εφαρμογής του προγράμματος «Ι. Καποδίστριας» το Φαληράκι ανήκε διοικητικά στις Κοινότητες Καλυθιών και Κοσκινού, αν και λειτουργικά συνδεόταν με την πρώτη.

κότητα σε ξενοδοχειακές κλίνες του οικισμού ανερχόταν το 2004 σε 13.700, πλέον των τουλάχιστον 9.000 κλινών σε ενοικιαζόμενα δωμάτια. Το κύριο χαρακτηριστικό της περιοχής είναι ότι οι τουριστικές δραστηριότητες έχουν πλήρως ενσωματωθεί στο τοπικό παραγωγικό και κοινωνικό σύστημα, και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού έχει επενδύσει κεφάλαιο και εργασία στον τουρισμό. Στη συγκεκριμένη εργασία δεν θα μας απασχολήσουν οι επενδύσεις εντάσεως κεφαλαίου, οι οποίες έχουν πραγματοποιηθεί στην περιοχή και έπαιξαν αδιαμφισβήτητα καταλυτικό ρόλο στην τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, αλλά οι πολυάριθμες μικρής κλίμακας επενδύσεις που έχουν υλοποιηθεί από τον τοπικό πληθυσμό, ο οποίος αξιοποίησε το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό κεφάλαιο που διέθετε, προκειμένου να προσαρμοσθεί στη νέα πραγματικότητα.

Απόλυτα αξιόπιστες πληροφορίες και διαχρονικά δεδομένα σχετικά με τη δομή και τη διαχείριση της έγγειας ιδιοκτησίας στην περιοχή μελέτης συλλέχθηκαν από το κτηματολόγιο της Ρόδου, που συστάθηκε κατά τη δεκαετία του 1920 από τους Ιταλούς κυρίαρχους του νησιού, στη βάση ενός παλαιότερου οθωμανικού κτηματολογίου. Οι κτηματολογικές καταχωρήσεις είναι εξαιρετικά πλούσιες σε πληροφορίες, αφού σε αυτές καταγράφεται κάθε στοιχείο του ακινήτου και των ιδιοκτητών του. Σε σχέση με τα στοιχεία που τηρούνται στα υποθηκοφυλακεία, είναι σχετικά εύκολος ο προσδιορισμός των μεταβολών των στοιχείων αυτών, καθώς και η χωροθέτησή τους εντός της περιοχής μελέτης. Τα πρωτογενή στοιχεία που συλλέχθηκαν και καλύπτουν μια κρίσιμη περίοδο 30 ετών, από το 1965 έως το 1995, δηλαδή περίπου μία δεκαετία πριν από την έναρξη της τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής, και έως την καθιέρωσή της ως προορισμού μαζικού τουρισμού, και αφορούν 393 ιδιοκτησίες, στις οποίες πραγματοποιήθηκαν 353 μη αγοραίες μεταβιβάσεις εκ του συνόλου των 1036. Συγκεκριμένα, το δείγμα των μεταβιβάσεων που διερευνήθηκε αφορά: 683 αγοραπωλησίες, 131 κληρονομιές, 171 δωρεές-γονικές παροχές και 51 προικοδοτήσεις. Πλέον αυτών καταγράφηκαν και 120 κτήσεις δικαιώματος κυριότητας ακινήτων με χρησικτησία.[6]

---

6. Το δεδομένο του αυξημένου αριθμού των αγοραίων πράξεων δεν υπονομεύει την προβληματική της εργασίας, αφού αυτές υπακούουν σε άλλη λογική σε σχέση με αυτή των μη αγοραίων μεταβιβάσεων. Θα πρέπει επίσης να σημειωθούν τα εξής: Το 40% των αγοραπωλησιών αφορούν ιδανικά μερίδια επί ακινήτων, και σχετικά με τη σημασία της θα μπορούσαν να διατυπωθούν δύο υποθέσεις: α) ότι ένας αριθμός από αυτές αφορούν ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις, και β) ότι οι διαδοχικές αγορές αφορούν τη σταδιακή απόκτηση πλήρους κυριότητας των ακινήτων. Εν τούτοις, διαπιστώνεται ότι το 30% των αγο-

4. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΓΓΕΙΑ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Η Ρόδος κατακτήθηκε από τους Οθωμανούς το 1522 και παρέμεινε υπό την κυριαρχία τους έως το 1912, όταν παραχωρήθηκε στους Ιταλούς. Το 1949, το νησί ενσωματώθηκε στην Ελλάδα, μετά από μια σύντομη αγγλική και γερμανική κατοχή. Οι κυρίαρχοι του νησιού, Οθωμανοί και Ιταλοί, ακολούθησαν τη στρατηγική όλων των κατακτητών και αποικιοκρατών (Madjarian, 1991), βασικός στόχος της οποίας ήταν η πλήρης ενσωμάτωση της έγγειας ιδιοκτησίας στο παραγωγικό σύστημα, προς όφελός τους. Το κτηματολόγιο στόχευε στην εξασφάλιση των ιδιωτικών ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί της γης, την ευχερή διαχείριση των φόρων που επιβάλλονταν επί της γαιοπροσόδου. Ταυτόχρονα, επέτρεπε στην «Κυβέρνηση των Ιταλικών Νήσων του Αιγαίου» να αποκτά την κυριότητα όλων των γαιών οι οποίες παρέμεναν ανεκμετάλλευτες και αναξιοποίητες για διάστημα πλέον των τριών ετών, μέσω του ειδικού κτηματολογικού κανονισμού του (Κωνσταντινίδης, 1972).

Όπως και σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο (Ρόκος, 1988) έτσι και στη Ρόδο, οι μεγάλης έκτασης ιδιοκτησίες είναι σπάνιες. Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, η γόνιμη αγροτική γη παραχωρήθηκε στους Οθωμανούς κατοίκους της, οι οποίοι την τεμάχισαν σε αγροτεμάχια και την ενοικίαζαν στους Έλληνες υπηκόους με αντάλλαγμα ένα μεγάλο μέρος της σοδειάς (Billiot και abbé Kottré, 1881). Στη συνέχεια, οι Ιταλοί παραχώρησαν την κυριότητα των κλήρων στους Έλληνες αγρότες, οι οποίοι και τη διατήρησαν όταν το νησί ενσωματώθηκε στην Ελλάδα. Τα κτήματα

ραπωλησιών αυτών αφορούν ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις (δηλαδή συνολικά 82 περιπτώσεις), και, πιθανότατα, πρόκειται για πράξεις μεταξύ προσώπων με συγγένεια πέραν του πρώτου βαθμού. Και αυτό διότι μεταξύ συγγενών πρώτου βαθμού (και σε ορισμένες περιπτώσεις δεύτερου βαθμού) θα επιλεγόταν η απόκτηση του ακινήτου μέσω μη αγοραίων μεταβιβάσεων (γονική παροχή και δωρεά), επειδή η φορολόγηση αυτών ήταν σημαντικά μικρότερη. Για φορολογικούς λόγους, επίσης, προτιμάτο η απόκτηση τίτλων επί τμημάτων ακινήτων καθώς επικαλούνταν οι συγγενείς δικαιώματα χρησικτησίας επί αυτών με χρησικτησία, αφού έως το 1992 το ποσοστό του επιβαλλόμενου φόρου ανερχόταν στο ένα τέταρτο του φόρου επί των αγοραπωλησιών. Όπως διαπιστώθηκε, στο 70% των χρησικτησιών που καταγράφηκαν, οι διάδικοι ήταν μέλη της ίδιας οικογένειας, αγνώστου όμως βαθμού συγγενείας. Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν με ασφάλεια τα στοιχεία τόσο των αγοραπωλησιών όσο και των χρησικτησιών για τη διερεύνηση του θέματος που πραγματεύεται η συγκεκριμένη εργασία. Αντίθετα, η ανάλυση των στοιχείων που αφορούν τις μη αγοραίες πράξεις μεταβίβασης ακινήτων (κληρονομιές, δωρεές, προικοδοσίες) μπορούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα να αποδώσουν τη λογική στην οποία υπακούουν οι ενδοοικογενειακές μεταβιβάσεις.

που κατείχε η ιταλική κυβέρνηση πέρασαν στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου. Κατά συνέπεια, από την οθωμανική περίοδο έως τις μέρες μας, η αγροτική γη, και ιδιαίτερα η γόνιμη, παραμένει εξαιρετικά τεμαχισμένη σε μικροϊδιοκτησίες. Το 1965, σύμφωνα με τα στοιχεία του δείγματός μας, στην περιοχή μελέτης περισσότερο από τα μισά αγροτεμάχια είχαν εμβαδόν μικρότερο των πέντε στρεμμάτων. Σχεδόν όλες οι σχετικά μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες, ιδιαίτερα εκείνες εμβαδού μεγαλύτερου των 10 στρεμμάτων, ανήκαν στο ελληνικό δημόσιο.

Πλέον των ιστορικών δεδομένων τα οποία επέβαλαν ένα καθεστώς μικροϊδιοκτησίας, ένταση παρουσιάζει και το φαινόμενο της συνιδιοκτησίας, το οποίο –σύμφωνα με τα δεδομένα του δείγματός μας– εντάθηκε περαιτέρω από τις πρακτικές διαχείρισης της οικογενειακής ιδιοκτησίας. Όπως σε κάθε νησί του Αιγαίου κατά την περίοδο της οθωμανικής κατοχής (Visvisis, 1953· Saulnier-Thiercelin, 1985), έτσι και στη Ρόδο, η κληρονομική μεταβίβαση της ιδιοκτησίας από γενιά σε γενιά λάμβανε χώρα χωρίς τη σύνταξη διαθήκης. Η πρακτική αυτή κληρονομικής διαδοχής διατηρήθηκε έως τις μέρες μας στην περιοχή μελέτης, αφού σύμφωνα με τα δεδομένα του δείγματός μας, το 98% των κληρονομικών μεταβιβάσεων πραγματοποιούνται ab intestate.

Στο σύγχρονο κόσμο οι αγοραίες μεταβιβάσεις των αγαθών θεωρείται ότι αποτελούν έκφραση της δικαιοσύνης και εξασφαλίζουν την αποτελεσματική διάθεση των πόρων και των αγαθών με βάση τα προσωπικά επιτεύγματα του κάθε ατόμου, και όχι άλλα προνόμια που μπορεί να έχουν σε αυτό αποδοθεί. Παρά την προνομιακή θέση της αγοραίας μεταβίβασης σε σχέση με άλλα είδη μεταβιβάσεων αγαθών και υπηρεσιών, αυτή δεν αποτελεί τον αποκλειστικό μηχανισμό μεταβίβασης. Μεταβιβάσεις αγαθών για λόγους αλληλεγγύης και αμοιβαιότητας λαμβάνουν χώρα εντός οικογενειών, οι οποίες επηρεάζουν έτσι τα αποτελέσματα της λειτουργίας της αγοράς. Οι «παρεκκλίσεις» αυτές από τους κανόνες της αγοράς είναι είτε κανονιστικές είτε λειτουργικές (Steiner, 2005). Κατά τον Durkheim (2004), χωρίς αυτές τις παρεκκλίσεις, θα κινδύνευαν με αποσταθεροποίηση βασικοί κοινωνικοί θεσμοί, και ίσως η ίδια η αγορά. Μία από τις «παρεκκλίσεις» των νόμων της αγοράς είναι και το δικαίωμα μεταβίβασης της ιδιοκτησίας μέσω της κληρονομικής διαδοχής και της δωρεάς. Σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα του 1946, εφόσον δεν έχει συνταχθεί διαθήκη, όλοι οι απόγονοι του θανόντος κηρύσσονται από το δικαστή κληρονόμοι κατ' ισομοιρία και εξ αδιαιρέτου για κάθε ιδιοκτησία. Σύμφωνα όμως με τα διαθέσιμα κτηματολογικά στοιχεία, ακόμη και σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου έχει συνταχθεί διαθήκη, η έγγεια ιδιοκτησία διανέμεται

με τον ίδιο τρόπο στους απογόνους, κατά την επιθυμία του θανόντος κυρίου της. Σε ό,τι αφορά τις εν ζωή μεταβιβάσεις ιδιοκτησιών (δωρεές και γονικές παροχές) που εξετάσθηκαν, το 89% αφορούν μεταβιβάσεις ιδιοκτησιών από τους γονείς προς τα τέκνα, οι οποίες ακολουθούν τον ίδιο κανόνα: όλα τα τέκνα αποκτούν δικαιώματα κατ' ισομοιρία και εξ αδιαιρέτου στην πατρική περιουσία. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνάς μας, το 70% των εν ζωή μη αγοραίων πράξεων μεταβίβασης κατά την περίοδο 1965-1995 αφορούν μόνο τμήματα ιδιοκτησιών, ή, ακριβέστερα, μέρος των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί των ακινήτων. Ως αποτέλεσμα των παραπάνω πρακτικών μεταβίβασης της ιδιοκτησίας, και σύμφωνα με τα στοιχεία του δείγματός μας, ο μέσος όρος συνιδιοκτησίας σε κάθε αγροτεμάχιο πέρασε από τα 2,49 άτομα το 1965 στα 4,3 το 1995.

Όπως τονίζει ο Beckert (2005), εκείνο που χαρακτηρίζει την κληρονομική μεταβίβαση των αγαθών (και κατ' επέκταση και την πράξη γονικής παροχής) ως μια μη αγοραία πράξη σε ένα πλαίσιο οικογενειακών σχέσεων και συμφερόντων, είναι η ενσωμάτωση σε αυτή της θέλησης εκείνων που ενεργούν. Δηλαδή ο Beckert θεωρεί ότι ο τρόπος μεταβίβασης των αγαθών εξυπηρετεί συγκεκριμένους στόχους του ιδιοκτήτη τους, οι οποίοι πραγματώνονται με τις συγκεκριμένες αποφάσεις μεταβίβασης αυτών. Ανεξάρτητα από τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα –ο οποίος άλλωστε έχει ισχύ σε ολόκληρη την επικράτεια και όχι μόνο στη Ρόδο– οι κρατούσες πρακτικές μεταβίβασης των ιδιοκτησιών καθ' όλη την περίοδο μελέτης υποδηλώνουν την ύπαρξη διαχρονικά σταθερών εθιμικών κανόνων κληρονομικής διαδοχής, αυστηρά εξισωτικών μεταξύ όλων των απογόνων. Ο de Tocqueville (1986) επισημαίνει ότι οι κανόνες και πρακτικές κληρονομικής διαδοχής της οικογενειακής ιδιοκτησίας αποτελούν σημαντικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής πραγματικότητας. Κατ' αυτόν, το οικογενειακό συμφέρον –όπως νοείται σε κάθε κοινωνία– σε συνδυασμό με συναισθηματικούς παράγοντες μεταξύ των μελών της οικογένειας, είναι ο κυριότερος παράγοντας που εξηγεί τους κανόνες και τις πρακτικές κληρονομικής μεταβίβασης των οικογενειακών αγαθών. Θεωρεί ότι αυτοί λειτουργούν αυτόνομα, σχεδόν μηχανικά, ανεξάρτητα από κανονιστικές θεσμικές ρυθμίσεις, και αποτελούν ένα μέσο για την προώθηση της κοινωνικής ισότητας. Με αφετηρία τις θεωρήσεις του Baudrillart (1883), ο Steiner (2005) υποστηρίζει ότι η κατ' ισομοιρία κληρονομική διαδοχή, όταν διαθέτει ιστορική διάρκεια, αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι το συμφέρον της οικογένειας δεν προσδιορίζεται από τη λογική της διατήρησης της οικογενειακής περιουσίας αδιαίρετης και ανέπαφης, αλλά από την οικογενειακή συνοχή και αλληλεγγύη. Η κυριαρχία της ισομοιρίας και της εξ

αδιαιρέτου μεταβίβασης της οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας στην περίπτωση μελέτης μας είναι μεγίστης σημασίας, διότι επεκτείνει την ιδέα του συμφέροντος πέρα από τη στενή οικονομική της διάσταση, και εκφράζει την κοινωνική αντίληψη και θέληση για ύπαρξη στενών δεσμών μεταξύ των μελών της οικογένειας. Οι δεσμοί αυτοί αποκτούν υλική υπόσταση, μέσω της συνιδιόκτητης οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας.

Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του ΚΚ, τα κοινωνικά δίκτυα, δημιουργούνται και επεκτείνονται μέσω των πρακτικών ενδογαμίας που παρατηρούνται ιστορικά στην περιοχή. Ήδη από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και ιδιαίτερα κατά την περίοδο μελέτης (1965-1995) για την οποία διαθέτουμε στοιχεία των κτηματολογικών εγγραφών επί των προικοδοσιών (έως το 1983 όταν καταργήθηκε τυπικά ο θεσμός της προίκας), παρατηρείται ότι περίπου το 70% των γάμων πραγματοποιούνταν μεταξύ των κατοίκων της τοπικής αγροτικής κοινωνίας του ίδιου ή των γειτονικών οικισμών. Κατά συνέπεια, μέσω της εν ζωή ή αιτία θανάτου κατ' ισομοιρία διαδοχής και το γάμο, δημιουργούνται οικογενειακές σχέσεις και δίκτυα μεταξύ όλων σχεδόν των κατοίκων της κοινότητας, και τα οποία «παράγονται» ή «προβάλλονται» με βάση τη διάρθρωση της έγγειας ιδιοκτησίας στην περιοχή.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι με την ύπαρξη στενών δεσμών μεταξύ των μελών των οικογενειών και την εξαιρετική κοινωνική διάδοση της έγγειας ιδιοκτησίας, ευνοήθηκε η δημιουργία ΚΚ, υπό την έννοια της ανάπτυξης κοινωνικών δικτύων σε διάφορα επίπεδα.

5. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΕΓΓΕΙΑ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Το φαινόμενο της μικροϊδιοκτησίας και συνιδιοκτησίας σε ευρεία έκταση υποδηλώνει τη μεγάλη διάδοση της έγγειας ιδιοκτησίας μεταξύ μεγάλου αριθμού ατόμων και οικογενειών. Η μικροϊδιοκτησία αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο της οικογενειακής ιδιοκτησίας, και αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στον κοινωνικό σχηματισμό στην περιοχή μελέτης. Πριν από την έναρξη των διαδικασιών ανάπτυξης του τουρισμού στην περιοχή, η γεωργία αποτελούσε την κύρια και αποκλειστική πηγή του πενιχρού εισοδήματος του αγροτικού πληθυσμού. Ο σχηματισμός κοινωνικών τάξεων με βάση την έγγεια ιδιοκτησία δεν ήταν εφικτός, λόγω της ανυπαρξίας μεγάλων οικογενειακών ιδιοκτησιών στην περιοχή. Οι αγροτικές κοινωνίες ήταν σε μεγάλο βαθμό ομοιογενείς, και η επιβίωσή τους στηριζόταν σε μικρού μεγέθους αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Η κατακερματισμένη έγγεια ιδιοκτησία και η

κοινωνική διασπορά της είχε ως αποτέλεσμα τον καταμερισμό του αγροτικού εισοδήματος μεταξύ ενός μεγάλου αριθμού νοικοκυριών.

Προκειμένου οι τοπικές κοινωνίες να αποκομίσουν οι ίδιες τα οφέλη από την ανάπτυξη του τουρισμού, πρέπει να συμμετάσχουν στη διαδικασία της τουριστικής ανάπτυξης αναλαμβάνοντας επιχειρηματικές δράσεις. Για να συμβεί αυτό, απαιτείται να είναι σχετικά πολυπληθείς και δομημένες, καθώς και να είναι σε θέση να επενδύσουν αρχικά ένα ελάχιστο οικονομικό κεφάλαιο. Μελετώντας τις οικογενειακές τουριστικές επιχειρήσεις στην Πορτογαλία, ο Mendosa (στο Getz και Carlsen, 2000) συμπεραίνει ότι όσοι διέθεταν ένα αρχικό κεφάλαιο και το επένδυαν στον τουρισμό αποκόμιζαν μεγάλα οφέλη από την ανάπτυξή του, ενώ άλλοι, μέλη της ίδιας κοινότητας, δεν κατάφεραν κάτι ανάλογο. Η διασπορά της αγροτικής γης μεταξύ ενός μεγάλου αριθμού οικογενειών στην περιοχή μελέτης μας αποτέλεσε ένα σημαντικό πλεονέκτημα για την ευρεία διάδοση και ενσωμάτωση του τουρισμού στην τοπική κοινωνία. Η κοινωνική διασπορά της έγγειας ιδιοκτησίας προμήθευσε τον τοπικό πληθυσμό με το αναγκαίο αρχικό κεφάλαιο, προκειμένου να επενδύσει στον τουρισμό. Το οικογενειακό εισόδημα που προέρχονταν από τις αγροτικές δραστηριότητες επενδύθηκε σε μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, σε ιδιόκτητη οικογενειακή γη. Κατά την περίοδο μελέτης ο αριθμός των νέων ξενοδοχείων πολλαπλασιάσθηκε. Δεν υπάρχουν αξιόπιστα στοιχεία σχετικά με τη διαχρονική μεταβολή του αριθμού των κλινών ενοικιαζομένων δωματίων καθώς και του αριθμού των επιχειρήσεων ψυχαγωγίας στην περιοχή, αλλά είναι βέβαιο ότι αυτά αυξάνονταν με ρυθμούς ανάλογους εκείνων των ξενοδοχειακών κλινών. Προοδευτικά οι αρχικές επενδύσεις άρχισαν να αποδίδουν, και δημιουργήθηκε μια νέα μεσαία τάξη, βασισμένη στη μικρή και μεσαία επιχειρηματικότητα, δυναμική, και με συνεχώς αυξανόμενες καταναλωτικές δυνατότητες, όπως σημειώνει και ο Τσάρτας (Tsartas, 2003) για άλλους τουριστικούς προορισμούς της χώρας.

Η έγγεια ιδιοκτησία αποτελεί το προνομιακό μέσο για τη χωρική προβολή των οικογενειακών δεσμών, στο συγκεκριμένο αγροτικό περιβάλλον. Οι σχέσεις φιλίας παίζουν επίσης ένα σημαντικό ρόλο στην εδραίωση ισχυρών και συνεκτικών κοινωνικών δικτύων. Έρευνες πάνω σε ελληνικές νησιωτικές κοινότητες κατέδειξαν τον περίπλοκο ρόλο των οικογενειακών, συγγενικών και φιλικών δεσμών στη διαδικασία της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης (Galani-Moutafi, 1993). Οι οικογενειακές σχέσεις κατέστησαν δυνατή την κινητοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού. Η από κοινού διαχείριση των οικογενειακών πόρων εξασφαλίζει συχνά την εφικτότητα κοινών επενδυτικών σχεδίων και οικογενειακών επιχειρήσεων. Συχνά, συνιδιοκτήτες με

συγγένεια πρώτου ή δεύτερου βαθμού δημιουργούν από κοινού μικρού μεγέθους οικογενειακές επιχειρήσεις, τουριστικά καταλύματα, εστιατόρια, εμπορικά καταστήματα, επενδύοντας σε οικογενειακά οικόπεδα που κληρονομήθηκαν εξ αδιαιρέτου, όπως φαίνεται και από την επιτόπια έρευνα που διενεργήθηκε σε 73 οικόπεδα που αξιοποιήθηκαν. Στα 62 από αυτά λειτουργούσαν οικογενειακές επιχειρήσεις, ενώ σε 11 συνιδιόκτητα οικόπεδα, το κτίριο που υπήρχε είχε ενοικιασθεί σε τρίτους.

Το κεφάλαιο που επενδυόταν σε υποδομές ήταν συνήθως μικρό. Το κόστος της επένδυσης περιοριζόταν στο κόστος των πρώτων υλών επειδή ήταν δυνατό να κατασκευασθούν πάνω σε ιδιόκτητη γη, και με ελάχιστα εργατικά έξοδα, αφού συχνά μεγάλο μέρος των οικοδομικών εργασιών πραγματοποιούνταν από την οικογένεια, συγγενείς και φίλους, και χωρίς την επιβάρυνση φόρων και εισφορών κοινωνικής ασφάλισης. Τις περισσότερες φορές, η πολεοδομική άδεια που εκδιδόταν δεν ανταποκρίνονταν στις πραγματικές επιφάνειες που δομούνταν, ή δεν εκδιδόταν καθόλου άδεια. Σύμφωνα με έρευνα της Κοινότητας Καλυθιών ενόψει της επιβολής του τέλους ακίνητης περιουσίας το 1991, πλέον του 40% των δομημένων επιφανειών στην περιοχή μελέτης ήταν κατασκευασμένες παράνομα, ενώ εντοπίσθηκαν και 51 περιπτώσεις κατασκευής κτιρίων χωρίς πολεοδομική άδεια. Επιχειρήσεις δημιουργούνται και λειτουργούν παράτυπα (ΕΒΕΔ, 1994). Πολύ συχνά, μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις ή παράνομα κατασκευασμένα ενοικιαζόμενα δωμάτια νομιμοποιούνταν, ή μετατρέπονταν σε μικρά ξενοδοχεία που λειτουργούσαν ευπρεπώς. Το 1995, το 20% του συνολικού αριθμού ξενοδοχειακών κλινών στην περιοχή μελέτης ήταν κατανεμημένο στο 63% των ξενοδοχείων με δυναμικότητα έως 80 κλίνες. Το σύνολο των ξενοδοχείων αυτών ήταν οικογενειακές επιχειρήσεις.

Κατά τον Bagnasco (2003) η απόδοση της ανάπτυξης και των οικονομικών δράσεων αποκλειστικά στην ύπαρξη ΚΚ αποτελεί υπερβολή, αφού κατ' αυτόν το ΚΚ δεν είναι η αιτία της ανάπτυξης. Όπως επισημαίνουν οι Evans (1996) και Trigilia (2001), ο ρόλος και οι επιπτώσεις των πολιτικών που ασκούνται και έχουν επιπτώσεις στο χώρο δεν θα πρέπει να υποτιμούνται. Στην ανάπτυξη του τουρισμού στην περιοχή μελέτης συνέβαλαν καθοριστικά σημαντικές κρατικές δράσεις. Ως παράδειγμα αναφέρουμε ότι μέσω των νόμων περιφερειακής ανάπτυξης (ν. 1116/1981, ν. 1262/1982, ν. 1892/1990) χρηματοδοτήθηκε γενναιόδωρα η κατασκευή ξενοδοχειακών μονάδων, αλλά και ενοικιαζομένων δωματίων κατά τη δεκαετία του 1980 (ν. 1262/1982). Οι κρατικές αυτές δράσεις δημιούργησαν τον πρώτο πυρήνα του τουρισμού που απέφερε εισοδήματα για ευρέα

κοινωνικά στρώματα, είτε μέσω άμεσων επενδύσεων σε καταλύματα και εξοπλισμό ψυχαγωγίας σε ιδιόκτητα οικόπεδα, είτε με την πώληση αυτών σε σημαντικά υψηλότερες τιμές σε σχέση με την αξία που αυτά είχαν προηγουμένως ως αγροτική γη, λόγω της οφειλόμενης στην τουριστική ανάπτυξη αυξημένης γαιοπροσόδου. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1965-1995 η αξία της γης αυξήθηκε κατά περίπου 900%, σε σταθερές τιμές (Triantafyllopoulos, 1999).

6. ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στα πλαίσια της θεώρησης του ΚΚ από τον Bourdieu, το ΚΚ συνδέεται στενά με το οικονομικό και πολιτιστικό κεφάλαιο. Με τη mortis causa ή inter vivo μεταβίβαση ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί της οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας, μεταβιβάζεται όχι μόνο ένα οικονομικό κεφάλαιο, αλλά και ένα πολιτιστικό κεφάλαιο το οποίο διατηρείται διαχρονικά αναλλοίωτο: οι κοινωνικές αντιλήψεις περί της οικογένειας, των δεσμών μεταξύ των μελών της, της οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας και των ρόλων τους στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση. Με την κατ' ισομοιρία και εξ αδιαιρέτου κληρονομική διαδοχή καθώς και τις εξ αγχιστείας κοινωνικές σχέσεις επιτυγχάνεται η δημιουργία κοινωνικών δικτύων στη βάση πρωτογενών και δευτερογενών συμφερόντων επί της έγγειας ιδιοκτησίας. Τα δίκτυα αυτά συνιστούν ένα ΚΚ το οποίο δίδει πρόσβαση και σε άλλες ευρύτερες μορφές κοινωνικών δικτύων τα οποία διευκολύνουν την αύξηση του ατομικού κεφαλαίου του κάθε ατόμου που συμμετέχει σε αυτά, αλλά δεν είναι δυνατό να διερευνηθούν στην παρούσα εργασία, και με τα διαθέσιμα στοιχεία. Λόγω της εξαιρετικής διασποράς της έγγειας ιδιοκτησίας στον τοπικό πληθυσμό και των κοινωνικών δικτύων που αναπτύσσονται με βάση αυτή, το ΚΚ, που κατά τον Bourdieu αποτελεί ατομικό κεφάλαιο, καθίσταται συλλογικό ΚΚ ή «δημόσιο αγαθό», κατά την έννοια που αποδίδει σε αυτό ο Coleman. Πέρα από την οικογένεια, το ΚΚ που παράγεται από τα ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα που δημιουργούνται δεν είναι αποκλειστικά οικειοποιήσιμο από τα άτομα, αλλά από όσους αποτελούν μέρος ευρύτερων δικτύων, μέσω των «χαλαρών δεσμών» (Granovetter, 1973) που δημιουργούνται εντός των πλαισίων ενός γενικότερου συμφέροντος που αποτελεί η τουριστική ανάπτυξη της κοινότητας. Έτσι, η ανάπτυξη της τοπικής κοινότητας, που είναι το ζητούμενο στην προσέγγιση του Putnam και των επιγόνων του, βασίζεται στην αξιοποίηση της οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας και στο ΚΚ που παράγεται μέσω των πρακτικών διαχείρισης της οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας.

Περνώντας από το ατομικό επίπεδο στο συλλογικό επίπεδο της προσέγγισης του ΚΚ στην περιοχή μελέτης, διαπιστώνεται ότι λειτουργούν πολλά, συμπληρωματικά κοινωνικά δίκτυα. Προκειμένου να προσεγγίσει κανείς την πραγματικότητα και να αποφύγει το στενό θεωρητικό φορμαλισμό, θα πρέπει οπωσδήποτε να θεωρήσει και άλλα δίκτυα σχέσεων. Τα δίκτυα αυτά αποτελούν πολλές φορές επιφάσεις των ίδιων οικονομικών συμφερόντων, τα οποία όμως οργανώνονται με διαφορετικές μορφές, λειτουργούν και συναρμόζονται με τοπικά και υπερτοπικά δίκτυα (πολιτικά, οικονομικά, επαγγελματικά, κ.ά.), και τα οποία συχνότατα είναι ιδιαίτερα ισχυρά. Εν τούτοις, θα πρέπει να αναγνωρισθεί το γεγονός ότι επί του πεδίου είναι δύσκολος ο προσδιορισμός όλων των δικτύων που αναπτύσσονται με βάση τα συμφέροντα επί της έγγειας ιδιοκτησίας, καθώς και η θεώρηση του βαθμού κατά τον οποίο η τουριστική ανάπτυξη αποτελεί το αποτέλεσμα της ύπαρξης και λειτουργίας καθενός από αυτά.

Ο Putnam (1993) ταυτοποιεί το ΚΚ με μια κουλτούρα συνεργατισμού που έχει τις ρίζες της στο παρελθόν και η οποία προωθεί την ανάπτυξη. Η προσέγγιση αυτή παρουσιάζει μια σχετική αδυναμία, που αφορά την αοριστία στην προέλευση του ΚΚ και την πολιτισμική προσέγγιση της ανάπτυξης (Trigilia, 2001). Στην παρούσα εργασία, θεωρούμε ότι η αοριστία αυτή αντιμετωπίζεται ίσως με περισσότερο αποδεκτό τρόπο, αφού η θεώρηση του ΚΚ στηρίζεται σε διαχρονικά σταθερά πολιτισμικά στοιχεία της κοινωνικής οργάνωσης, την οικογένεια, την οικογενειακή έγγεια ιδιοκτησία και τη διαχείρισή της.

Οι επιπτώσεις της ύπαρξης κοινωνικών δικτύων στην ανάπτυξη οικονομικών δραστηριοτήτων δεν είναι οπωσδήποτε θετικές (Olson, 1984· Portes, 1998· Narayan, 1999). Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι πληροφορίες και οι σχέσεις αμοιβαιότητας μπορεί να μειώνουν τον καιροσκοπισμό μεταξύ των συμβαλλόμενων και να ευνοούν τη συνεργασία. Σε άλλες περιπτώσεις όμως, τα κοινωνικά δίκτυα ενδέχεται να δρουν ως ανασταλτικοί παράγοντες του ανταγωνισμού και έτσι να μειώνουν τη συνολική αποτελεσματικότητα ενός συγκεκριμένου συστήματος. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μελέτης, φαίνεται ότι υπερτερούν οι θετικές επιπτώσεις από τη δημιουργία των κοινωνικών δικτύων, αφού η έγγεια ιδιοκτησία, θεωρούμενη ως βάση για την ανάπτυξή τους, αποτελεί προσωπικό ή οικογενειακό οικονομικό αγαθό, και η αξιοποίησή της δεν προκαλεί αξιοσημείωτες κοινωνικές τριβές, λόγω της έντονης κοινωνικής διασποράς της.

Εάν το ΚΚ είναι ένας πόρος προσβάσιμος μέσω των κοινωνικών δικτύων, οι πόροι αυτοί και τα αγαθά –υλικά ή άυλα– που ορισμένα

άτομα διεκδικούν, ενδέχεται να παράγονται σε βάρος άλλων. Έτσι, για κάποιους το ΚΚ μπορεί να είναι πηγή κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ άλλοι μπορεί να επωφελούνται από αυτό όντες εντός συγκεκριμένων κοινωνικών δικτύων (Portes και Landolt, 1996· Mohan και Mohan, 2002). Στην κοινότητα μελέτης μας, η γη αποτελεί ένα αγαθό που κατανέμεται στην πλειονότητα των τοπικών οικογενειών και στα μέλη τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σε αντίθεση με τα απλά κοινωνικά δίκτυα, τα πρωτογενή κοινωνικά δίκτυα, που δομήθηκαν με βάση την οικογενειακή έγγεια ιδιοκτησία, ενσωμάτωσαν τον τοπικό πληθυσμό και απομάκρυναν τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού για το μεγαλύτερο ίσως μέρος της τοπικής κοινωνίας, τουλάχιστον κατά την περίοδο που καλύπτει η συγκεκριμένη μελέτη.

Κατά τον Bagnasco (2003) η ανάπτυξη της συμβατικής κοινωνικής οργάνωσης διαβρώνει το πρωτογενές ΚΚ, ενώ, ταυτόχρονα, η δημιουργία της νέας κοινωνικής οργάνωσης αντισταθμίζει τις απώλειες με το πέρασμα του χρόνου. Εν τούτοις, οι πρωτοβουλίες των διαφόρων εθνικών και διεθνών οργανισμών και το τυπικό θεσμικό πλαίσιο που παράγεται από το κράτος δεν μπορούν να αντικαταστήσουν τα κοινωνικά πρότυπα που μεταδίδονται με τις ανθρώπινες σχέσεις και παράγονται με διαδικασίες που έχουν μεγάλη διάρκεια, όπως άλλωστε αναγνωρίζουν και οι Arrow (1999), Portes και Landolt (2000), αλλά και ο Putnam (1993).[7] Η διάρκεια παραγωγής ΚΚ σε συλλογικό επίπεδο είναι μάλλον απροσδιόριστη. Στην περίπτωση μελέτης μας το ΚΚ αποτελεί απόρροια παγιωμένων στο χρόνο αντιλήψεων και αξιών των τοπικών κοινωνιών σχετικά με την έγγεια ιδιοκτησία και το ρόλο της στην οικογενειακή συνοχή και ευημερία.

Όπως επισημαίνει και ο de Soto (2000), η ιδιοκτησία αποτελεί κάτι παραπάνω από ένα σύστημα τίτλων, εγγραφών και τοπογραφικών διαγραμμάτων. Τα περιουσιακά στοιχεία αντιπροσωπεύουν ένα σύστημα σκέψης που ωθεί τους ανθρώπους να επινοήσουν, να εργασθούν και να παράγουν υπεραξία, επιτυγχάνοντας την ανάπτυξη. Οι οικογενειακές σχέσεις και οι κοινωνικές σχέσεις οι οποίες αναπτύσσονται με βάση οικονομικά συμφέροντα επί της έγγειας ιδιοκτησίας αποτελούν ένα ΚΚ το οποίο μπορεί να συνεισφέρει στην τοπική ανάπτυξη, υπό συγκεκριμένες κάθε φορά προϋποθέσεις. Το συμπέρασμα αυτό δεν οδηγεί σε μια ντετερμινιστική αντί-

7. Αναζητώντας τις πρωτογενείς πηγές ΚΚ ο Putnam μελέτησε την κοινωνική παράδοση της βόρειας Ιταλίας και εντόπισε μια μεγάλη διάρκεια στη διαδικασία παραγωγής ΚΚ. Αντίθετα, δεν εντόπισε το ίδιο μελετώντας την παρακμή του ΚΚ στην αμερικανική κοινωνία (Putnam, 1995) όπως παρατηρεί ο Sobel (2002).

ληψη της ανάπτυξης. Αντίθετα, αποδεικνύει το πώς οι διάφορες κοινωνίες αξιοποιούν –ή μπορούν να αξιοποιήσουν– τα όποια διαθέσιμά τους, προκειμένου να επιβιώσουν και να οδηγηθούν στην ανάπτυξη. Αντί να αντιμετωπίζεται η οικονομική ανάπτυξη αποκλειστικά ως το αποτέλεσμα ορθολογικών αποφάσεων και εξωγενών επεμβάσεων στις τοπικές κοινωνίες, η προσέγγισή της μέσω της έννοιας του ΚΚ εντάσσεται σε συγκεκριμένα συστήματα κοινωνικών σχέσεων που ευνοούν την κοινωνική συνοχή. Η προσοχή που αποδίδεται στο ΚΚ αποτελεί πιθανότατα ένδειξη μιας σύγχρονης τάσης για την πολιτισμική προσέγγιση της ανάπτυξης, η οποία φαίνεται ότι κερδίζει έδαφος στους επιστημονικούς κύκλους, καθώς και σε εκείνα τα περιβάλλοντα που διαμορφώνουν πολιτικές. Η πολιτισμική διάσταση των οικονομικών δράσεων αποτελεί ένα αυξανόμενης σημασίας θέμα προβληματισμού (Ray και Sayer, 1999). Είναι πλέον κοινότυπη η παρατήρηση ότι οι κοινωνικές διεργασίες διαφοροποιούνται ανάλογα με το χρονικό και χωρικό τους πλαίσιο, και, όπως υποστηρίζουν και οι Mohan και Mohan (2002), το ΚΚ μπορεί να συνεισφέρει στην κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών διεργασιών που προβάλλονται στο χώρο.

Το ΚΚ όπως διερευνήθηκε στην παρούσα εργασία, μπορεί να θεωρηθεί ως ένας κεντρικός παράγοντας που συμμετέχει στις πολύπλοκες διαδικασίες ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών, συμπληρωματικός, ή/και καταλυτικός με άλλα περισσότερο εμφανή είδη ατομικών και συλλογικών επενδύσεων που προωθούν την τοπική ανάπτυξη. Η προσέγγιση του ΚΚ στην παρούσα εργασία εστιάστηκε σε δύο βασικά δομικά στοιχεία της κοινωνίας και του χώρου: την οικογένεια και την έγγεια ιδιοκτησία. Παρά τα όποια προβλήματα ή παραλείψεις είναι δυνατόν να εντοπισθούν σε αυτή, θεωρούμε ότι συμβάλλει στην κατανόηση των τρόπων παραγωγής του ΚΚ και στα αποτελέσματα της ύπαρξής του, σε θεωρητικό και σε πρακτικό επίπεδο.

Σε θεωρητικό επίπεδο, η συνεισφορά της έγκειται στην πρόταση ενός πλαισίου προσέγγισης τόσο του τρόπου παραγωγής ΚΚ όσο και της τοπικής ανάπτυξης, με κοινό άξονα την οικογενειακή έγγεια ιδιοκτησία και τις πρακτικές διαχείρισής της. Παράλληλα, προωθεί τη συναρμογή των αντιθετικών προσεγγίσεων του ΚΚ από τους Bourdieu, Coleman και Putnam.

Σε πρακτικό επίπεδο –είτε δέχεται κανείς τη χρησιμότητα της έννοιας του ΚΚ είτε όχι– και με στόχο την καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας της τοπικής ανάπτυξης, η συγκεκριμένη εργασία προτείνει τη διερεύνηση των κοινωνικών σχέσεων και δικτύων, που διαχρονικά παράγονται και αναπαράγονται μέσω της διαχείρισης της οικογενειακής περιουσίας. Ταυτόχρονα, αναδεικνύει την οικογένεια και την οικογενειακή έγγεια ιδιοκτησία σε σημαντικούς παράγοντες που ευνοούν την κινητοποίηση του τοπι-

κού πληθυσμού και τη συμμετοχή του στη διαδικασία της ανάπτυξης. Διερευνώντας τα πολιτιστικά και κοινωνικά πλαίσια που καθορίζουν οι μη αγοραίες πράξεις μεταβίβασης της οικογενειακής έγγειας ιδιοκτησίας, μέσω των οποίων εκφράζονται ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές, μπορεί κανείς να προσεγγίσει και να κατανοήσει καλύτερα τη διαδικασία της τοπικής ανάπτυξης, εντός συγκεκριμένων συνθηκών, καθώς και χωρικών και χρονικών πλαισίων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arrow K., 2000, «Observations on social capital», στο Dasgupta P. και Serageldin I. (eds), *Social Capital: A multifaceted perspective*, Washington, World Bank, σ. 325-401.

Bagnasco A., 2003, «Social capital in changing capitalism», *Social Epistemology*, 17(4), σ. 359-380.

Baudrillart H., 1883, *Philosophie de l'économie politique. Des rapports de l'économie politique et de la morale*, Paris, Guillaumin.

Bebbington A., Guggenheim S., Olson E., Woolcock M., 2004, «Exploring Social capital Debates at the World Bank», *Journal of Development Studies*, 40(5), σ. 33-64.

Beckert J., 2005, «Political and social interests in the transfer of property», *Archives Européennes de Sociologie*, 46(2), σ. 359-368.

Bibeau G., 2005, «Le "capital social": vicissitudes d'un concept», *Ruptures*, 10(2), σ. 134-168.

Billiot E. και abbé Kottré, 1881, *Η νήσος Ρόδος*, Ρόδος, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Ρόδου (νέα έκδοση, μεταφρασμένη από τη γαλλική).

Bourdieu P., 1979, «Les trois états du capital», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 30, σ. 3-6.

Bourdieu P., 1980, «Le capital social: notes provisoires», *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 31, σ. 2-3.

Bourdieu P., 1986, «The forms of capital», στο Richardson J. (ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*, New York, Greenwood.

Bourdieu P., 1993, *Sociology in question*, London, Sage.

Bourdieu P., 1994, *Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action*, Paris, Seuil.

Bucolo E., 2004, «Capital social, pour un regard critique», πρακτικά του συνεδρίου που οργάνωσε το Groupe de Recherche Innovations et Sociétés (GRIS), Πανεπιστήμιο της Rouen, 6 Φεβρουαρίου 2003, σ. 69-79.

Coleman J., 1988, «Social capital in the creation of human capital», *American Journal of Sociology*, 94(2), σ. 95-120.

Coleman J., 1990, *Foundations of social theory*, Cambridge (MA), Harvard University Press.

Collier P., 1998, «Social capital and poverty», Social Capital Initiative, *Working paper*, No 4, Washington, World Bank.

Dasgupta P., 2000, «Economic progress and the idea of social capital», στο Dasgupta P. και Serageldin I. (eds), *Social capital: A multifaceted perspective*, Washington, World Bank, σ. 325-401.

Dasgupta P., 2005, «Economics of social capital», *The Economic Record*, 81, No 255, σ. S2-S21.

De Soto H., 2000, *The mystery of capital. Why capitalism triumphs in the West and fails everywhere else*, London, Black Swan.

De Toqueville A., 1986 (1835), *De la démocratie en Amérique*, Vol. 1, Paris, Gallimard, Coll. Folio.

Durkheim E., 2004 (1893) *De la division du travail social*, Paris, Presses Universitaires de France.

ΕΒΕΔ (Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Δωδεκανήσου), 1994, *Έρευνα για την απασχόληση στη Ρόδο*, Ρόδος, Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Δωδεκανήσου (μη δημοσιευμένη).

Englebert P., 2002, «La Banque Mondiale et les vertus insoupçonnées du "capital social"», στο Gilbert R. (ed.) *Les mots du pouvoir: sens et non-sens de la rhétorique internationale*, Paris, Presses Universitaires de France.

Evans P., 1996, «Government action, social capital and development: Reviewing the evidence on synergy», *World Development*, 24(6), σ. 1119-1132.

Franklin J., 2007, «Social capital: Between harmony and dissonance», *Families and Social Capital ESRC Research Group Working Paper No. 22*, London, South Bank University.

Galani-Moutafi V., 1993, «From agriculture to tourism: Property, labor, gender, and kinship in a Greek island village (Part One)», *Journal of Modern Greek Studies*, 11, σ. 241-270.

Granovetter M., 1973, «The strength of weak ties», *American Journal of Sociology*, 78(6), σ. 1360-1380.

Granovetter M., 1983, «The strength of weak ties: A network theory revisited», *Sociological Theory*, 1, σ. 210-233.

Granovetter, M., 1985, «Economic action and social structure: The problem of embeddedness», *American Journal of Sociology*, 91, σ. 481-510.

Granovetter M., 2005, «The impact of social structure on economic outcomes», *Journal of Economic Perspectives*, 19(1), σ. 33-50.

Grootaert C., 1998, «Social capital: The missing link?» World Bank, Social Capital Initiative, *Working paper No 3.*

Harriss J. και De Reggio P., 1997, «"Missing link" or analytically missing? The concept of social capital», *Journal of International Development*, 9(7), σ. 919-937.

Iyer S., Kitson M. και Toh B., 2005, «Social capital, economic growth and regional development», *Regional Studies*, 39(8), σ. 1015-1040.

Knorringa P. και van Staveren I., 2007, «Beyond social capital: A critical approach», *Review of Social Economy*, 65(1), σ. 1-9.

Κονιόρδος Σ., 2006, «Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 16.

Κωνσταντινίδης Α., 1972, *Το κτηματολόγιο της Ρόδου*, Ρόδος, Δικηγορικός Σύλλογος Ρόδου.

Lee J., Arnason A., Nightingale A., Shucksmith M., 2005, «Networking: Social capital in european rural development», *Sociologia Ruralis*, 45(4), σ. 269-283.

Madjarian G., 1987, *L'invention de propriété. De la terre sacrée à la société marchande*, Paris, L'Harmattan.

Maloutas T. και Pantelidou Malouta M., 2004, «The glass menagerie of urban governance and social cohesion: Concepts and stakes/concepts as stakes», *International Journal of Urban and Regional Research*, 28(2), σ. 449-465.

Mohan G., Mohan J., 2002, «Placing social capital», *Progress in Human Geography*, 26(2), σ. 191-210.

Narayan D., 1999, «Bonds and bridges: Social capital and poverty», *Policy Research Working Paper 2167*, Washington, World Bank.

Newton K., 1997, «Social capital and democracy», *American Behavioural Scientist*, 40(5), σ. 575-586.

North D., 1990, *Institutions, institutional change and economic performance*, Cambridge, Cambridge University Press.

OCDE, 2001, «Le bien être des Nations – le rôle du capital humain et social», Paris, OCDE.

Olson M., 1984, *The rise and decline of the nations. Economic growth, stagflation and social rigidities*, Yale University Press.

Paldam M., 2000, «Social capital: one or many? Definition and measurement», *Journal of Economic Surveys*, 14(5), σ. 629-654.

Ponthieux S., 2004, «Le concept de capital social, analyse critique», Εισήγηση στο 10ο Συνέδριο της Association de Comptabilité Nationale, Παρίσι, 21-23 Ιανουαρίου 2004, 24 σελ.

Portes A. και Landolt P., 1996, «The downside of social capital», *The American Prospect*, 7(26), σ. 18-21.

Portes A., 1998, «Social capital: its origins and application in modern sociology», *Annual Review of Sociology*, 24, σ. 1-24.

Portes A., 2000, «The two meanings of social capital», *Sociological Forum*, 15(1), σ. 1-12.

Portes A., Landolt P., 2000, «Social capital: Promise and pitfalls of its role in development», *Journal of Latin American Studies*, 32(2), σ. 529-547.

Putnam R., Leonardi R., Nenetti R., 1993, *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*, Princeton (NJ), Princeton University Press.

Putnam R., 1995, «Bowling alone: America's declining social capital», *Journal of Democracy*, 6, σ. 65-78.

Ray L., Sayer A. (eds), 1999, «Introduction», στο RAY L. και SAYER A. (eds), *Culture and economy after the cultural turn*, London, Sage Publications.

Ρόκος Δ., 1988, «Η έγγεια διάρθρωση στην Ελλάδα. Αίτια, προβλήματα, προοπτικές», στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Πρακτικά ελληνογαλλικού συνεδρίου, *Ο αγροτικός μεσογειακός κόσμος*, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Saulnier-Thiercelin F., 1985, «Principes et pratiques du partage des biens: L'exemple crétois», στο Piault Colette (dir.), *Familles et biens en Grèce et à Chypre*, Paris, L'Harmattan.

Schafft K., Brown., 2003, «Social capital, social networks, and social power», *Social Epistemology*, 17(4), σ. 329-342.

Schuller T., 2007, «Reflections on the use of social capital», *Review of Social Economy*, 65(1), σ. 11-28.

Sirven N., 2004, «L'endogénéisation du rôle des institutions dans la croissance ou la (re)découverte du capital social», Πρακτικά συνεδρίου που οργανώθηκε από το Groupe de Recherche Innovations et Sociétés (GRIS), Πανεπιστήμιο της Rouen, 6 Φεβρουαρίου 2003, σ. 131-147.

Sobel J., 2002, «Can we trust social capital?» *Journal of Economic Literature*, 40(1), σ. 139-154.

Solow R.M., 2000, «Notes on social capital and economic performance», στο Dasgupta P., Serageldin I. (eds), *Social capital: A multifaceted perspective*, World Bank, Washington, DC.

Steiner P., 2005, «L'héritage égalitaire comme dispositif social», *Archives Européennes de Sociologie*, 46(1), σ. 127-149.

Swain N., 2003, «Social capital and its uses», *Archives Européennes de Sociologie*, 44(2), σ. 185-212.

Tsartas P., 2003, «Tourism development in greek insular and coastal areas: Sociocultural changes and crucial policy issues», *Journal of Sustainable Tourism*, 11(2/3), σ. 116-132.

Triantaffyllopoulos N., 1999, *Les mécanismes fonciers de l'urbanisation touristique du littoral en Grèce. Etude de cas: l'île de Rhodes*, μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris I – Panthéon – Sorbonne.

Trigilia C., 2001, «Social capital and local development», *European Journal of Social Theory*, 4(4), σ. 427-442.

Tura T., Harmaakorpi V., 2005, «Social capital in building regional innovative capability», *Regional Studies*, 39(8), σ. 1111-1125.

Visvisis I., 1953, «L'administration communale des grecs pendant la domination turque», *L'Hellénisme Contemporain*, ειδικό τεύχος, σ. 34-51.

Wallis J., Killerby P., Dollery B., 2004, «Social economics and social capital», *International Journal of Social Economics*, 31(3), σ. 239-258.

Wilson P.A., 1997, «Building social capital: a learning agenda for the twenty-first century», *Urban Studies*, 34(5/6), σ. 745-760.

Woolcock M., 2001, «The place of social capital in understanding social and economic outcomes», *Isuma*, Spring, σ. 11-17.

World Bank, 1999, *The World Bank Annual Report 1999*, Washington D.C., The World Bank.